

DE LATE FOUCAULT

Rob Devos

- M. Foucault, *Breekbare vrijheid. De politieke ethiek van de zorg voor zichzelf* (Redactie door Niels Helsloot en Annemie Halsema; Inleiding door Laurens ten Kate en Henk Manschot), Nijmegen, Krisis/Parrèsia, 1995, 119 p. ISBN 90 6617 160 X
- H. Zwart, *Technocratie en onbehagen. De plaats van de ethiek in het werk van Michel Foucault*, Nijmegen, SUN, 1995, 223 p., Gld. 29,50. ISBN 90 6168 4331
- J. Rajchman, *Truth and Eros. Foucault, Lacan and the Question of Ethics*, London, Routledge, 1991 (Trad.: *Erotique de la vérité. Foucault, Lacan et la question de l'éthique*, Parijs, PUF, 1994. ISBN 2 13 04631 9
- M. Foucault, *Dits et Ecrits 1954-1988*, 4 volumes, Parijs, Gallimard, 1994 (verder: DE). ISBN 2 07073844 2/073987 2/073988 2/073989 2

Tien jaar na zijn dood blijft Michel Foucault prominent op de filosofische scène aanwezig. Niet alleen verschenen enkele overzichtswerken en biografieën : de meest degelijke en serene door Didier Eribon (1). Zijn ziekte en dood ten gevolge van Aids vormen in de figuur van Muzil de stof voor de aangrijpende roman van Hervé Guibert, *A l'ami qui ne m'a pas sauvé la vie* (2). De uitgeverij Gallimard bezorgt een monumentale, vierdelige editie van driehonderd zestig artikelen, essays, voorwoorden, werkteksten, interviews, lezingen, enzovoort. Om de vele zwenkingen op Foucaults parcours te volgen wordt hier, misschien in overvloed, belangrijk materiaal samengebracht; bovendien beschouwt Foucault dit soort teksten als zijn geëigende medium om methodologische en filosofische reflecties bij zijn historische studies te articuleren. Vooral de ethiek, Foucaults problematiek in de jaren tachtig — na de archeologie van de menswetenschappen (de jaren zestig) en de genealogie van de macht (de jaren zeventig), krijgt de volle belangstelling. Drie studies, die deze problematiek centraal stellen, willen we hier toelichten.

De bundel *Breekbare vrijheid. De politieke ethiek van de zorg voor zichzelf* is een vertaling van twee lezingen en een vraaggesprek uit Foucaults laatste levensjaren. In het interview van 1984 staat de samenhang tussen de zelfzorg en de vrijheidspraktijken centraal (3). De lezingen werden gehouden in het kader van een *seminar* dat Foucault in 1982 aan de universiteit van Vermont verzorgde; de tekst werd geredigeerd op basis van zijn aantekening-

gen en verscheen oorspronkelijk in *Technologies of the Self* (4).

Deze teksten zijn in meerdere opzichten interessant. Vooreerst laten ze toe Foucaults project nà *Surveiller et punir* (1975) en *La volonté de savoir* (1976) te traceren, en vooral zijn belangrijke wending in de jaren tachtig te reconstrueren. Uitgaande van de macht als — nietzscheaans gedacht — krachterspel verschuift Foucaults aandacht gaandeweg naar de dragers en doelwitten (*sujets*) van die macht. Dit brengt hem tot de technologie en bijhorende rationaliteit van de moderne macht als *gouvernementalité*, het sturen en besturen van subjecten, vooral in zijn politieke vorm : in de doctrine van de *staatsraison* (Botero, Palazzo, von Chemnitz) en in de utopie (Turquet), praktijk (Lamare) en wetenschap (von Justi) van de overheidszorg (*police, Polizei; Polizeiwissenschaft*). Foucault interpreteert deze *gouvernementalité* in het verlengde van de herderlijke macht (*le pouvoir pastoral*), die in de joods-christelijke traditie gestalte kreeg. Deze lijn van *pouvoir-(savoir)* voegt zich samen met de genealogie van de *scientia sexualis* als verwetenschappelijking van christelijke bekentenistechnieken uit *Histoire de la sexualité 1*, het *savoir-(pouvoir)* (5), en brengt hem bij het vroege christendom, dat hij bestudeert als een specifieke vorm van subjectconstitutie (een zelfhermeneutiek in het teken van de zelfverloochening), in tegenstelling tot de Grieks-Romeinse bestaansethetica (in het teken van de zelfzorg) (6).

In het vraaggesprek, *De ethiek van de zorg voor zichzelf*, hanteert Foucault — in de lijn van Hannah Arendt — het belangrijke conceptuele onderscheid tussen macht (*pouvoir*) en overheersing (*domination*) (7). *Macht* is het alom tegenwoordige, onophoudende en beweeglijke spel om via mijn gedrag dat van de ander te (be)sturen, '*conduire la conduite*'. Macht in die zin speelt in op, en onderstelt vrijheid aan beide kanten. *Overheersing* daarentegen betekent : het blokkeren van het machtsspel, waardoor de verhoudingen verstarren, asymmetrisch worden en de vrijheid verstikken. Foucault definieert zijn eigen kritisch project in het perspectief van 'macht, met een minimum aan overheersing'. Dit brengt hem, zoals hijzelf licht toegeeft, dichterbij Habermas (*Macht versus Herrschaft*), — dichterbij dan gewoonlijk, ook door de inleiders tot deze bundel, wordt toegegeven (8).

Hub Zwart wijst erop hoe in de jaren tachtig de ethische problematiek in het centrum van Foucaults interesse komt : het onderzoek naar de moderne machtstechnologieën die subjectiviteit produceren, moet wijken voor de technieken waarmee individuen *zichzelf* tot moreel subject constitueren. Hij betoogt dat deze wending de *normatieve inzet* articuleert die Foucaults werk van meet af aan, weliswaar achter een 'descriptieve façade', motiveert. Foucault breekt evenwel met een moraal van de Wet (de kantiaanse moraal, in

het spoor van de joods-christelijke) ten voordele van een ethiek van de Maat (in de lijn van Nietzsche en de Grieks-Romeinse ethiek) : een bestaansethiek, een vrijheidspraktijk, zelfstilering.

Hoofdstuk 1 schetst daartoe Foucaults ontwikkeling in zijn positionering ten opzichte van Kant — een ambiguïteit, waarin de distantie primeert — en ten opzichte van Nietzsche — een fundamentele affiniteit. In hoofdstuk 2 krijgt de relatie tussen moraal en ervaring bij Foucault de aandacht. Hoofdstuk 3 betoogt dat *L'usage des plaisirs* en *Le souci de soi* méér behelzen dan een geschiedenis van de antieke moraal. Ze vormen Foucaults *Ethica* : daarin worden de mogelijkhedenvoorwaarden voor een nieuwe ethiek uitgetekend. Waar Scott (9) en Habermas aan Foucault een zgn. 'normatief tekort' verwijten, repliceert Zwart in hoofdstuk 4 met de inzet van vitaliteit-en-ascese als kernmomenten van Foucaults ethiek. Het vijfde hoofdstuk tenslotte is gewijd aan Foucaults visie op twee cruciale beginmomenten : Plato, waar de sofisten uit het vertoog worden geweerd, en Descartes. De auteur betoogt dat Descartes niet alleen een subjectiverende onderwerping inzet, maar tevens kan gelezen worden als een zelfpraktijk, een poging tot zelfzorg en zelfverbetering.

Zwart analyseert in Foucaults oeuvre terecht de *wending* (naar de ethische probleemstelling; de actieve pool van de *zelfconstitutie*) én de *continuïteit* (de productie van subjectiviteit rond drie assen : weten, macht en bestaansethica). In de wending naar de ethiek expliciteert Foucault zijn normatieve posities, die zijn hele werk als kritiek inspireren, waardoor hij aan het door Habermas geformuleerde bezwaar van crypto-normativiteit wil tegemoet komen (10).

De auteur belicht echter onvoldoende scherp welke relatie Foucault met de klassieken maakt. Tussen diens nieuwe ethiek en de klassieke bestaansethiek bestaat hoogstens een analogie. Een *directe* band daarentegen maakt Foucault met het negentiende eeuwse 'dandyisme', met name Baudelaire (11), die bij Zwart quasi-afwezig is. De pre-modernen fungeren bij Foucault hoogstens als oefening; zijn eigenlijke sympathie gaat uit naar een, weliswaar marginale, *moderne* ervaring. Aandacht hiervoor zou Zwart verhinderen te spreken van 'dé modernen', 'hét moderniseringsproces', en de moderne ethiek te identificeren met een moraal van de Wet in tegenstelling tot de Griekse ethiek van de maat; het zou hem toelaten de méér-gelaagdheid van de modernen te belichten en te appreciëren. Merkwaardig genoeg zoekt de auteur een aanzet voor een herwaardering van een esthetische ethiek in een herlezing van Descartes. Baudelaire echter schreef over Constantin Guys "le peintre de la vie moderne" !

Deze moderne dimensie komt veel scherper naar voor in J. Rajchman, *Truth and Eros* (12). Volgens Rajchman is de 'kwestie van de ethiek' de gemeenschappelijke passie in het werk van Jacques Lacan en Foucault.

In het eerste deel van zijn boek graaft hij de ethiek in Lacans psychoanalyse op. Freuds ontdekking van het onbewuste noopt niet zozeer tot een toevoeging aan de ethiek, als tot een nieuw type : een ethiek die breekt met idealisering en zoals de aristotelische vriendschap, de kantiaanse plicht en Bentham's nuttigheids calculus. De freudiaanse ethiek-esthetiek plaatst in het hart van de existentie iets (*quelque Chose*), dat onze subjectiviteit decentreert, ons onderwerpt aan de singulariteit van ons verlangen en aan het onzekere lot van onze *âmes-amours* (*âmes-amours*). Lacan reikt de hand aan Antigone : zij immers plaatst het tragische in het brandpunt van het ethische, hetgeen in ons verlangen 'het goede' te buiten gaat.

Niettemin blijft de psychoanalyse zich volgens Foucault bewegen in het spoor van de zelf-hermeneutiek, waarin het verlangen, als het wezen van ons bestaan, vraagt om uitgezegd te worden. Foucault wil dit type van waarheidspreken niet continueren, maar allereerst een genealogie van het verlangend subject opzetten : hoe zijn wij ertoe gekomen onszelf als *sujet de désir* te erkennen, ertoe gebracht het verlangen als onze intieme waarheid te bekenen ?

Foucault keert daartoe in de tijd terug omdat hij in de antieke bestaans-esthetiek de verre wortels van het moderne subject wil opsporen, maar tevens aanzetten voor de constitutie van andere subjectiviteitsvormen. Rajchman belicht daarbij twee belangrijke elementen. Hij wijst op de mogelijkheden van de moderne ervaringen, zoals die in het negentiende eeuwse dandyisme en in de twintigste eeuwse literatuur rond de transgressie (Bataille, Blanchot) uitgetekend worden, hetgeen bij Foucault heet : *se déprendre de soi-meme*.

Vooraf belicht hij Foucaults interesse voor de *parrèsia*. Over dit 'vrijmoedige spreken van waarheid', zoals dat functioneerde en evolueerde in het klassieke Griekenland en in de Helleens-Romeinse tijd, gaf Foucault in oktober-november 1983 zes colleges aan de universiteit van Berkeley (13). Foucault ziet hierin de inzet-aanzet tot een kritische traditie in de westerse filosofie. Naar het einde van zijn leven lijkt Foucault ertoe geneigd zijn eigen verloop te situeren in de lijn van die *parrèsia* : na/naast de genealogie van de (dominante) waarheidswil zoekt hij hiermee naar een ander type van waarheidsspreken. In de constitutie van nieuwe subjectiviteitsvormen, wat Foucault als een praktijk van vrijheid en als ethische taak beschouwt, verschuift daarmee steeds meer zijn aandacht van lichaamstaal naar discursieve praktijken.

Lacan en Foucault dragen volgens Rajchman geen concrete oplossingen

voor ethische problemen aan, zoals men heden ten dage van de ethiek vlug geneigd is te verwachten. Zij hebben integendeel 'de kwestie van de ethiek' — in haar relatie tot de eros, de vrijheid, de politiek, de kritische gemeenschap en de waarheid — centraal gesteld, en dat op een nieuwe en vernieuwende manier. Dat is trouwens wat Foucault zelf als basisinteresse van zijn filosoferen formuleert :

Mijn drijfveer is nieuwsgierigheid — in elk geval de enige soort nieuwsgierigheid die de moeite waard is met een zekere vasthoudendheid te worden bedreven : geen nieuwsgierigheid die zich de geijkte kennis probeert eigen te maken, maar die de gelegenheid biedt je van jezelf los te maken. [...] Er zijn momenten in het leven waarop de vraag of je anders kunt denken dan je denkt en anders waarnemen dan je ziet, essentieel is om te blijven kijken en nadenken. (14)

Noten

¹D. Eribon, *Michel Foucault (1926-1984)*, Parijs, Flammarion, 1989 (vert. : *Michel Foucault. Een biografie*, Amsterdam, Van Gennep, 1989).

Voorts : D. Mackey, *The Lives of Michel Foucault*, London, Hutchinson, 1994; J. Miller, *The Passion of Michel Foucault*, New York, Simon and Schuster, 1993. Eribon publiceerde intussen *Michel Foucault et ses contemporains*, Parijs, Fayard, 1994 : hij reflecteert op de problemen met betrekking tot het genre van de biografie en plaatst Foucault binnen de Franse intellectuele scène ten opzichte van Dumézil, Sartre, de Beauvoir, Canguilhem, Barthes, Lacan, Lévi-Strauss, Althusser, enzovoort.

²H. Guibert, *A l'ami qui ne m'a pas sauvé la vie*, Parijs, Gallimard, 1990 (vert. : *Voor de vriend die naliet mij het leven te redden*, Nijmegen, SUN, 1992).

³Het verscheen oorspronkelijk in *Concordia*, 1984, p. 99-116; het is opgenomen in J. Bernauer en D. Rasmussen (ed.), *The final Foucault*, Cambridge, MIT Press, 1988, p. 1-20; in DE, IV, p. 708-729.

⁴L.H. Martin e.a. (ed.), *Technologies of the Self. A Seminar with Michel Foucault*, Arnherst, University of Massachusetts Press, 1988, p. 16-49; opgenomen in DE, IV, p. 783-828.

⁵M. Foucault, *La volonté de savoir*, Parijs, Gallimard, 1976, p. 68-98.

⁶Foucault was van plan om na *L'usage des plaisirs* en *Le souci de soi*, volume 2 en 3 van *Histoire de la sexualité*, een vierde deel te publiceren onder de titel *Les aveux de la chair* over de ethiek van het vroege christendom. Dit deel zal niet verschijnen, maar men kan de teneur ervan wel reconstrueren vanuit de contrasten die Foucault schetst in de eerder gepubliceerde volumes. Ook deelstudies zijn verschenen : *Sexuality and Solitude* (met R. Sennett), in *London Review of Books*, 21.05.1981, p. 168-178 (DE, IV, p. 168-178); *Le combat de la chasteté*, in Ph. Ariès en A. Béjin (éd), *Sexualités occidentales*, Parijs, Seuil, 1982, p. 26-40 (DE, IV, p. 295-308); *A propos de la généalogie de l'éthique : un aperçu de travail en cours*, in H. Dreyfus en

P. Rabinow, *Michel Foucault*, Parijs, Gallimard, 1984, p. 322-346 (DE, IV, p. 609-631); *Le retour de la morale*, in *Les Nouvelles littéraires*, 20.06.1984, p. 37-41 (DE, IV, p. 696-707); *Le souci de la vérité*, in *Magazine littéraire*, mei 1984, p. 18-23 (in DE, IV, 668-678).

⁷In een discussie met M. Jay, L. Löwenthal, P. Rabinow, R. Rorty en C. Taylor wordt Foucault ertoe 'gedwongen' dit onderscheid in te voeren : cfr. P. Rabinow (ed.), *The Foucault-Reader*, New-York, Pantheon Books, 1984, p. 373-380 (in DE, IV, p. 584-590).

⁸Een Duits-Franse discussie, met name tussen de Kritische Theorie en het post-structuralisme, blijft bij ons moeizaam. In het Angelsaksische gebied kan dat blijkbaar met minder complexen. Bij voorbeeld : D.C. Hoy en Th. McCarthy, *Critical Theory*, Oxford, Blackwell, 1994. McCarthy vertolkt posities in de lijn van de Kritische Theorie, meer bepaald Habermas; Hoy ontwikkelt een genealogische hermeneutiek die voortbouwt op Gadamer en Foucault. Ook : B. Smart (ed.), *Michel Foucault : Critical Assessments*, 3 volumes, London, Routledge, 1994. (Een tweede set van 4 volumes is verschenen.) De Vries en Kunneman organiseerden een symposium in Utrecht, waarvan ze de bijdragen publiceerden : *Enlightenments; Encounters between Critical Theory and Contemporary French Thought*, Kampen, Kok Pharos, 1993.

⁹Ch.E. Scott, *The Question of Ethics. Nietzsche, Foucault, Heidegger*, Bloomington, Indiana University Press, 1990.

¹⁰J. Habermas, *Der philosophische Diskurs der Moderne. Zwölf Vorlesungen*, Frankfurt, Suhrkamp, 1985, p. 331. Hub Zwart plaatst op dezelfde lijn R. Visker, *Genealogie als kritiek. Foucault en de menswetenschappen*, Meppel, Boom, 1990, alhoewel Viskers kritiek mij veeleer door Heidegger en Althusser beïnvloed lijkt.

¹¹M. Foucault, *Qu'est-ce que les Lumières*, in DE, IV, p. 562-578.

¹²J. Rajchman publiceerde eerder al over Foucault : *The Freedom of Philosophy*, New York, Columbia University Press, 1985.

¹³M. Foucault, *Parrèsia. Vrijmoedig spreken en waarheid*, Amsterdam, Krisis-Onderzoek, 1, 1989.

¹⁴M. Foucault, *L'usage des plaisirs*, p. 14.